

Az önrendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője (1970 körül)

Az alábbi szöveg Bibó Istvánnak 1970 körül íródott, s magyarul kiadatlan munkájából való. A mű teljes címe az eredeti kéziratban: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*; alcíme: « Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás ».

Az itt közölt részlet a könyv 5. fejezetének teljes szövege, Bibó eredeti fogalmazásában.

A könyv eddig csak angolul jelent meg, némileg rövidített változatban, 1976-ban. A mű angol címe: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies — A study of Self-Determination, Concord among Major Powers, and Political Arbitration*. Kiadója: The Harvester Press, 2 Stanford Terrace, Hassocks, Sussex, England.

a) *Nemzet, haza és nemzeti tudat*

Az önrendelkezési elvvel szemben fellépő kritika első tétele az, hogy az önrendelkezés lényegében az embercsoportoknak *nemzetekké* alakulásra, *nemzetállam* alakítására irányuló jogát mondja ki, ezzel kapcsolatos igényeit és követeléseit szítja fel, amivel indítást és tápot ad a *nacionalizmus* haladást gátló, agresszív, elnyomó és háborúkeltő ideológiája számára, melyet minden formájában le kell küzdeni és túl kell haladni.

Ezzel a tétellel meghökkentő módon szembenáll az a könnyen megállapítható és közkeletűen megállapított tény, hogy szerte a világban a nyugati eredetű politikai eszmék között, sőt azok első sorában terjed a *nemzet eszméje*, a *nemzetté alakulás igénye*, s nemcsak a harmadik világ népeinek felszabadulása zajlik ellenállhatatlanul a *nemzetállamok alakulásának* jegyében, hanem minden jel szerint a világ egyéb részein is szőnyegen vannak, szőnyegen maradnak és újból meg újból szőnyegre kerülnek nemzetek létezésére, megalakulására és egymásközötti elhatárolására vonatkozó problémák és viták; s e megnyilvánulások feltétlen megakadályozása az esetek többségében csak kisebb vagy nagyobb vagy maximális mértékű *szabadságellenes* eszközök igénybevételevel lehetséges.

Itt van tehát az önrendelkezési elvnek és a nemzetnek az egész demokratikus szabadságesszmével kezdettől fogva meglevő s mind a mai napig egészében eleven és szoros kapcsolata, mely szerint *demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam*, másrészt az a másik egyenlet, mely szerint *nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*. Ezekben az egyenlet-sorokban valahol hibáknak kell lenniök, s mindenekelőtt ezeket kell megkeresnünk.

Nincs szándékunkban itt a nemzetet definíciószerűen, különböző kritériumok tüzetes felsorolásával, indokolásával és megvitatásával körülhatárolni, sem a „nemzet” és „haza” terminusainak történeti kialakulására és a mai-val részben egyező, részben eltérő régebbi értelmeire kitérni. Egyes összefüggésekre kitértünk s még visszatértünk ott, ahol gondolatmenetünk szempontjából ez fontosnak látszik. Itt most elég csupán arra utalnunk, hogy a nemzet alig vitathatóan *társadalmi közösség*, éspedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát*, és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*. Fel szokták sorolni még a *történelmi* összetartozást, *nyelvi* azonosságot és *gazdasági* életképességet, mint a nemzet kritériumait: ezekről most elég annyit mondanunk, hogy kétségtelenül minden nemzetet valamiféle, hosszabb vagy rövidebb ideig tartó „*történelem*” formál ki, de ez nem jelenti szükségszerűen, hogy a történelmi keret mindig egyben jó nemzeti keret is, bár az a legegyszerűbb és legszerencsésebb eset, ha minden további nélkül azzá tud válni; a *nyelv* valóban a világ számos pontján döntő nemzetformáló tényezőként jelentkezett, s jelentősége a tömegkommunikáció kiterjedésével párhuzamosan világszerte növekedőben van, anélkül, hogy minden esetben feltétlenül szükséges tényezője volna a nemzetalakulásnak; ami végül a *gazdasági* összetartozást illeti, ez kétségtelenül alátámasztja az állam létét vagy az államalakítás szándékát, de nem bizonyos, hogy valemely egység gazdasági életképességé szükségképpen a nemzetté alakulását is életképessé teszi, viszont szerencsés körülmények között, szerencsés egyensúlyi helyzetben fennmaradhatnak gazdaságilag életkép-

telen vagy gyenge egységek is nemzetként és államként. Egyáltalán arra a kérdésre, hogy mik a nemzetalakulás „kedvező” feltételei vagy „helyes” irányai, s hogy az egymással esetleg konkuráló nemzetalakulási törekvések között melyiknek van „igaza”, nincs általános, elvi érvényű felelet. Nem bizonyos, hogy a nagyobb, átfogóbb egység egészségesebb nemzetalakulás záloga, mint ahogyan nem biztosíték erre a kisebb, kompaktabb, homogénebb egység sem; nem bizonyos, hogy a történeti keret jobb, mint az etnikai, a nyelvi keret, vagy fordítva; nem lehet eleve eldönteni azt sem, hogy a felbomló birodalmak vagy gyarmatbirodalmak régi történeti és közigazgatási határai, vagy pedig a törzsi, nyelvi vagy etnikai határok jelentik-e az új nemzetalakulások célszerű keretét. Adott esetben számos tényező bonyolult együtthatása dönti el, hogy mi lesz a nemzetalakulás tényleges iránya: ezt azonban konkrét helyzetben egy sor előjelből majdnem mindig már jóelőre le tudja olvasni a jószemű és tárgyilagos megfigyelő.

Nem vitás, hogy az így felfogott *nemzet nem örökérvényű kategória*, nem szükségszerű jelensége sem a múltnak, sem a jövőnek, és nem olyan közösségi forma, mely az ember biológiai, lélektani és társas lényéből szükségszerűen következne. Sokszor rámutattak már arra, hogy az elmúlt korokban évszázadok és világbirodalmak múltak el anélkül, hogy a bennük élő embereknek a nemzetről a leghalványabb fogalmuk is lett volna. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az emberiség tekintélyes része, mióta a legprimitívebb viszonyokból kiemelkedett, eddigi közösségi életét igen nagy hányadban *nagyméretű zsarnokságok* vagy oligarchiák folyamatos láncolatában töltötte el. S éppen ezek a társadalmak, melyek az államhatalmat kozmikus adottságnak, nem pedig saját alkotásuknak érezték, voltak azok, melyeknek nem volt fogalmuk a nemzetről és-

pedig minél nagyobbak és áttekinthetlenebbek voltak e korlátlan uralmon alapuló politikai szervezetek, annál kevésbé. Ezzel szemben már a régebbi korban is a mai nemzeti tudathoz többé-kevésbé hasonló jellegű és frazeológiájú, magát gyakran ugyancsak nemzetnek nevező közösségi tudat jellemezte az olyan közösségeket, — nemcsak a kicsiket, hanem az aránylag nagyokat is, — melyek jelentősebb belső önkormányzattal, külső önállósággal és az emberek aránylag nagy számára kiterjedő *politikai aktivizáltsággal* rendelkeztek: ókori városállamokat, törzsi fejedelemségeket, középkori városi és nagyobb köztársaságokat, parasztkantonokat, feudális-rendi királyságokat, és pedig már jóval az újkori forradalmak megjelenése előtt is. Vagyis nem új az összefüggés a politikai közösségalakulás bizonyos fokú szabadsága és a nemzet, a haza tudatának megjelenése között. Csak éppen ezekben a régebbi „nemzetek”-ben többnyire nem modern, *minden emberre kiterjedő*, az emberi minőségéből következő szabadságeszme, hanem valamilyen szűkebb, kiváltságosokra korlátozott, arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus szabadságeszme és nemzeti tudat élt. S nem volt ezeknek a régebbi nemzeti tudatoknak a mai értelemben divatos elsőbbségi igénye, ideológiája és magasfokú hatékonysága sem: csupán egy olyan közösségi tudatformát jelentettek, mely sok egyéb közösségi lojalitási igénnyel, családdal, nemzetséggel, törzsszel, várossal, vallással konkurálva, hol őket megelőzve, hol mögöttük maradva, hol velük egyesülve, igyekezett felkelteni és igénybevenni a beletartozóknak, elsősorban a társadalom politikailag aktivizált tagjainak lojalitását, s ennek alátámasztására dolgozta ki vagy ápolta tovább a hazáért való munka, harc és önfeláldozás ősi, klasszikus erkölcsi példatárát, amint azt Plutarchostól bárki megismerheti.

Mindez nem érinti annak a közkeletű és lényegében

helytálló tételnek az igazságát, mely szerint a *nemzet modern fogalma* a monarchia és arisztokrácia ellen felkelt újkori tömegmozgalmak, mindenekelőtt a *francia forradalom* frazeológiájában jelent meg, s a királyoktól és nagyuraktól elvett és a tömegek által birtokba vett vagy venni kívánt politikai közösséghez fűződő tudatot jelentette és jelenti. Csak éppen nem ekkor és ezáltal születnek meg először a nemzet és a nemzeti tudat közösségi jelenségei, hanem – szemben a régebbi korok arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus nemzeti tudatával – most kapcsolódnak össze a minden emberre kiterjedő, minden ember egyenlő emberi méltóságát meghirdető modern *szabadságeszmével*, s ennek következtében most válnak széles tömegbe, elvileg mindenkire kiterjedő *tömegjelenségekké*. Ennek jegyében történt a forradalmat hordozó és győzelemre vivő népnek, mint *nemzetnek*, s az általa birtokba vett vagy venni kívánt keretnek, mint *hazának* a közösségi tudat, közösségi lojalitás, közösségi szimbolumok középpontjába állítása, mint amelyek hivatva vannak betölteni azt az űrt, melyet a közösség életében a hatalmukat és tekintélyüket vesztett uralkodók és nagyurak iránti lojalitás maga után hagyott.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a politikai közösség birtoklására irányuló modern nemzeti tudat még ott is, ahol e formájában *új* jelenség volt, nem nélkülözte a nagyon is jelentős *egyéb* közösségi és tudati előzményeket. Ellenkezőleg igen ősrégi, az emberiség történetében évezredek óta mindenütt nagyon is döntő szerepet játszó lojalitásformákat egyesített magában a nemzeti tudat egyetlen nagy áramlatban: átfolyt beléje a *nemzetiségi, törzsi* összetartozáson alapuló lojalitás, a letelepedett lakóhelyi közösségben, *szülőföldhöz, városhoz* fűződő polgári lojalitás, a *szakrális és harci* vezetőhöz, majd az *uralkodóhoz* fűződő kísérői, *alattvalói* lojalitás. A már

említett, már régebben politikailag erősen aktivizált arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus jellegű közösségekhez fűződő hazaszeretet pedig egyszerűen a tömegekre való kiterjesztés útján folyt bele a nemzeti lojalitás együttes nagy áramába. S nem egyszer előfordult, és előfordul az is, hogy *vallási, társadalmi lojalitás* vagy *politikai mozgalmak, pártok* iránti lojalitás is tényezője lett a nemzetalakulásnak és összetevője a nemzeti lojalitás kialakulásának.

Mindez a sokféle örökség és a politikai közösségi tudat legújabbkori demokratizálódása és tömegessé válása együttvéve a *mai nemzeti tudatot félelmes erejű közösségi kötelékké* teszi, melynek hamaros lazulása, pláne felszámolódása nem látszik valószínűnek. Ma az emberek igen nagy hányada számára, modern tömegközvéleménnyel rendelkező országokban pedig nyugodtan mondhatjuk, döntő többsége számára, a családon kívül a nemzeti hovatartozás az a közösségi kötelék, mely – hatalmi eszközeitől eltekintve is – a legsikeresebben képes tagjai lojalitására apellálni és végső esetben az önfeláldozás iránti igényt eredményesen érvényesíteni. Mindez fennáll a nemzetre épült – a következő pontokban érintendő – hatalmi, társadalmi és egyéni érdekektől, uralmi igényektől, agresszív indulatoktól és torz ideológiáktól függetlenül is, s nem ezek *által* jön létre. A nemzet és nemzeti tudat mindeme jelentős szociológiai tényei természetesen egyáltalán nem *igazolják* a nacionalizmus bármiféle ideológiáját, de ugyanakkor éppen, mert *tények*, nem helyezi őket hatályon kívül a nacionalizmus bármiféle ideológiájának a *cáfolata* sem.

A kérdés tehát az, hogy milyen okok következtében jelentkeznek a szabad politikai közösség létezésével összefüggően kibontakozó nemzeti közösségben és nemzeti tudatban azok az uralmi és agresszív elemek, melyekben a nacionalizmus veszélyességét meg szoktuk jeleníteni.

b) *Uralmi és alávetettségi helyzetek a nemzeti közösségek életében*

A nemzeti közösségalakulás jellegzetes eleme a politikai keret, politikai szervezet, *állam* létesítésére és fenntartására irányuló *törekvés*, amivel kapcsolatban e nemzet és a nemzetállam is szükségképpen felveszi a mindennemű közösségre, különösen a mindennemű cselekvő és politikai közösségre jellemző szervezeti és tudati helyzeteket: problémái, céljai, tervei, cselekvései, sikerei, kudarcai adódnak; tagjaikban feltámad a közösség iránti lojalitás, a közösség többi tagjaival való szolidaritás érzése, és a közösséghez való tartozás részévé válik a tagok önértékelésének akár pozitív, akár negatív értelemben; a közösségnek érdekei, érdekközösségei, érdekellentétei támadnak, létét, biztonságát veszély fenyegetheti, igazságtalanságok, sérelmek érhetik, követelései, igényei támadhatnak, s mások vele szemben ilyeneket támaszthatnak. Mindezzel kapcsolatban megjelenhetnek a *hatalom* különböző problémái is, a nemzeti közösségek és államaik *egészükben* szembekerülhetnek a hatalmi erőviszony és hatalmi erőkülönbség, a túlsúly vagy gyengeség, a fölénytudat vagy kisebbségi érzés, az agresszív indulatok, az egzisztenciális félelmek, s mindenekfelett az *uralom* és *alávetettség* helyzeteivel.

Itt válik döntő jelentőségűvé az a különbség, mely fennáll a szó modern értelmében szabad, vagyis minden ember szabadsága és egyenlő emberi méltósága alapján szervezkedni igyekvő nemzetek, és a régebbi, magukat ugyancsak büszkén „szabad”-nak valló, de *nem* minden ember szabadságán és egyenlő emberi méltóságán alapuló közösségek, a rabszolgatartó városállamok, törzsi fejedelemségek, arisztokratikus köztársaságok, feudális-rendi királyságok nemzetei között. Ez utóbbiak „hazafias” és „nemzeti” tudatával nem ellenkeztek az erőszak, az ura-

lom, az alávetés, az élethalálharc különböző helyzetei, az államok és nemzetek rangsorának kérdései, a dicsőséges hódítás és az erőszakkal megtorolt presztízssérelmek magatartásai. Egy athéni polgár nyugodtan mondhatta, hogy mint szabad polgár, azt tehet a rabszolgájával, amit akar; egy német fejedelem levezethette a német „nemzetnek” — csupán a fejedelmeket megillető — szabadságából (*libertas Germanica*) azt a jogát, hogy alattvalóit idegen uralkodóknak katonául eladja; egy XVIII. századi magyar nemesúr elsirathatta a „magyar nemzet” szabadságát, ha jobbágyainak terheit az uralkodó felülről korlátozta. Megtehették mindezek a közösségi és egyéni szabadságaikra féltékeny nemzeti közösségek azt is, hogy hasonló közösségeket, szervezeteket vagy államokat sportszerű harcra vagy élethalálharcra kihívjanak, legyőzzenek, meghódítsanak, s ennek eredményeképpen megsemmisítsenek, leigázzanak, megbüntessenek vagy csupán rangban maguk alá rendeljenek, magukba olvaszsanak: mindezzel nem kerültek ellentétbe létezésük arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus alapelveivel.

Viszont pontosan ezek azok a magatartások, melyek alapvetően ellenkeznek a zsarnokság minden formáját elvető és azzal szemben minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát valló *modern nemzetalkulás* lényegével. Ezért adódik a modern nemzetállamok alakulásának legdöntőbb problémája és létezésük belső feszültsége éppen abból, hogy az *államot*, ezt a történetileg kialakult hatalmi, uralmi és harci szervezetet most egy olyan mozgalom veszi birtokba vagy alakítja meg, melynek lényegéhez tartozik az államszervezet *uralmi és erőszakos* jellegének a megszüntetése és magasabbrendű, *szabad beleegyezésen* alapuló, *megegyezésses* közösségi szervezetté való átalakítása. Ez azt jelenti, hogy az érdekelmi és hatalmi ellentétek bizonyos formáinak, elsősor-

ban az *uralom*, az *elnyomás* és az *életlálharc* jelenségeinek a modern szabad nemzetalakulás világában elvileg lehetetlenné kell válniok, megfelelően annak a marxistételnek, mely szerint „nem lehet szabad az a nemzet, mely más népeket elnyom.”

Azonban bármennyire másféle államnak kellett volna – és mindinkább kell is – a szabadságeszmén alapuló államnak lennie, azért a történelem a szó modern értelmében szabad nemzeteket és szabad államokat is hozhat a hatalmi erőviszony, az uralom, a harc és egzisztenciális félelem olyan helyzeteibe, – amint azt az európai államközösség XIX-XX. századi fejlődésével kapcsolatban már láttuk, – amelyek felidézik számukra az uralomgyakorlás és erőszakalkalmazás hagyományos szabadságellenes magatartásainak kísértéseit. Előfordult, hogy fejlettebb nemzetek megörökölték monarchikus vagy arisztokratikus jogelődjeik hódításait, gyarmatait vagy rabszolgáit, vagy harcias politikusaik vagy vállalkozó állampolgáraik jóvoltából maguk váltak ilyen hódítások, gyarmatok, rabszolgák uraivá; előfordult, hogy egyes nemzetek az általuk birtokba venni kívánt történelmi keret határain belül találták magukat szemben másféle nemzeti tudattal rendelkező és másféle állami keretbe törekvő kisebbségekkel, vagy különböző történelmi események, háborús és békekötési alkalmak folytán válhattak meghódított területek, kisebbségek „gazdáivá”; előfordult, hogy átmeneti nemzeti állapotban levő vagy vegyes lakosságú határterületek kapcsán támadtak ellentétek nemzetek között, s előfordult, hogy egymás fölött elhelyezkedő, részként és egészként szembenálló egységek versengtek azon, hogy a kisebb vagy nagyobb egységre kerül-e végül is a nemzetalakulás súlypontja. Mindezeket a problémákat a minden ember szabadsága és egyenlő emberi méltósága alapján szervezkedő modern demokratikus nemzeteknek a szabadság, jogegyenlőség, népszuverénitás, mindenek-

előtt pedig az *önrendelkezés* elvei alapján *kellett volna és kellene*, és elvileg *lehetett volna és lehet* is megoldaniok: a rabszolgaságot, kizsákmányolást megszüntetni, a hódításokat, gyarmatokat felszabadítani, a vitás államalakulási, nemzetalakulási, területi és elhatárolási kérdéseket elvi alapon, pártatlan, tárgyi módszerekkel eldönteni stb. Azt azonban, hogy konkrét esetben egy-egy nemzet mennyire tesz eleget e követelményeknek és mennyire enged az uralom és az erőszak atavisztikus kísértéseinek, egy sor tényező bonyolult együtthatása dönti el.

c) Agresszív és uralmi magatartásra indító tényezők a nemzetek életében

A legelső és legdöntőbb tényező természetesen az, hogy a megalakult vagy alakuló nemzetek történeti múltjuk, társadalmi és politikai fejlettségük folytán a *szabadságeszmével való áthatottság* és a *szabadság javival való gyakorlati élés* milyen fokára jutottak el. A nemzeti tudatok „szabadságértéke” ebből a szempontból egy szélesen elnyúló skálán helyezkedik el, melynek egyik végén azok a politikailag legfejlettebb nemzetek foglalnak helyet, melyek a szabadság régi hagyományával, hatalmas élményeivel; kialakult tapasztalataival és folyamatos gyakorlatával rendelkeznek, s melyeknél a *nemzetté alakulás* és a *szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés* azonos, párhuzamos vagy legalábbis összefüggésüket el nem vesztett folyamatok maradtak. Ezeknél a nemzeteknél mindenféle diktatórikus, imperialista, kizsákmányoló, gyarmatosító közjáték ellenére is helyrehozhatatlan törés nélkül meg tudott maradni a modern nemzetté alakulás alaphelyzete: az, hogy egy nép azért és azáltal válik

modern nemzetté, *mert* demokratizálódik, vagyis politikai keretének *tudatos* gazdájává lesz. Az említett skála közepe táján viszont olyan országok népei állottak és állnak, amelyeknél a még aránylag passzív tömegeknek szabad nemzetként való aktivizálására, szabad hazaszere-tettel való eltöltésére irányuló törekvés nem az arra meg-érett tömegek széleskörű és tudatos szabadságigényét megtestesítő mozgalmakból indul el, hanem a fejlettebb országok példájától megmozgatott, az azokkal szemben fennálló „hátrányt” behozni kívánó szűkebb, arisztokra-tikus, oligarchikus, privilegizált vagy értelmiségi rétegek-ből: így történt ez a XVIII. század végén és a XIX. szá-zad elején Közép- és Kelet-Európában, s azóta is a világ számos más pontján. A skála legutolsó végén pedig olyan országok állnak, ahol a tömegek passzivitása csaknem teljes és a „hazafiság felkeltésének” mozgalmában maga az abszolút uralkodó a kezdeményező: így próbálkoztak ezzel már Napóleonnal szemben fellépő európai uralko-dók, s így ma is a harmadik világ megmaradt uralkodói. S amilyen arányban jut e téren kezdeményező szerep kü-lönböző privilegizált rétegeknek vagy vezetőknek, s ami-lyen arányban látják e vezetők a fejlettebb országok elő-nyét inkább azok nagyobb *hatalmában*, mintsem népeik nagyobb *szabadságában*, abban az arányban jelentkeznek a nemzeti tudat megnyilvánulásai között a régebbi, nem modern, arisztokratikus nemzeti tudatok *hatalmi, ural-mi, harci* beállítottságai is, s abban az arányban kerül nagyobb hangsúly a nemzeti tudat bezárkózó elemeire, s kisebb a szabadságeszme nyílt, befogadó jellegére. Ezért látjuk azt, hogy idestova kétszáz év óta szerte a világon a nemzetté alakulásra irányuló igény gyorsabban és na-gyobb átütő erővel terjed, mint a szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés irán-ti igény, s mint az utóbbtól „önállósulni” látszik, bár-mennyire is nem képzelhető tartósan a nélkül. Bármenny-

nyi példa van is azonban a legújabb korban a csökkent szabadságtartalmú, sőt néha kifejezetten szabadságellenes „nemzeti” mozgalmakra, ez a paradox helyzet soha spontán, egyenesvonalú, zökkenőmentes fejlődés útján nem képes előállni, és a nemzetté alakulás viszontagságai csak akkor tudnak végül is nyugvópontra jutni, ha a szóbanlevő nemzet kisebb-nagyobb kitérők után végül is fel tud sorakozni a skála élén lévő valóban szabad nemzetek mellé.

Az uralmi és harci magatartás kísértéseinek azonban a szabadságeszmétől való áthatottság foka mellett nem kevésbé lényeges tényezői azok a tényleges *hatalmi és gazdasági erőviszonyok*, melyek a szabadság következetes megvalósításának problémáit kísérik, s azoknak az *áldozatoknak* a nagysága, melyeket a szabadságeszme vállalásáért hozni kell: birtokolt hatalmi helyzetek, kialakult gazdasági érdekek, megszokott területi keretek, beidegződött felsőbbbségi tudatok feladásában. Aránytalan hatalmi fölény és túl nagy tünő áldozat kísértésbe hozott fejlett és magukat szabadságszeretőeknek tudó nemzeteket is, hogy az útjukba kerülő elenyésző erővel rendelkező kisebb közösségeket leigázzák, leigázva tartásuk, esetleg elnyeljék vagy megsemmisítsék, úgyhogy mire a szabadság és emberszeretet apostolai a helyszínre értek, már hírmondót se találtak belőlük. Különösen olyankor, ha ezt a fölényt nagymértékű faji, kulturális vagy gazdasági különbségek is alátámasztották, nem volt nehéz a szabadság elveinek következetes alkalmazását „keresztülvihetetlen”-nek feltüntetni vagy legalább is „egyelőre” akár nemzedékeken keresztül is elhalasztani. Így történhetett pl. hogy lezajlott a világnak példát mutató amerikai szabadságharc úgy, hogy egyszerűen nem tartotta még napirendre tűzhetőnek az emberi elnyomás legsúlyosabb formájának, a néger rabszolgaságnak a felszámolását, s így történhetett az is, hogy az emberi jogok

meghirdetése után több mint egy évszázadon keresztül tarthatták természetesnek a legfejlettebb európai nemzetek gyarmati uralmi helyzetük fenntartását. A végül mégis bekövetkező gyarmati felszabadulási folyamat okai között nem szabad *sem* a szabadságeszme erejét, *sem* a hatalmi és gazdasági erőviszonyok szerepét, *sem* alábecsülni, *sem* túlbecsülni: az erőviszonyok egy bizonyos állása nélkül az egész folyamat el sem tud indulni, de a feltételek beállta után döntő jelentőségűvé válik a birtokló ország szabadságeszmétől való áthatottságának foka, amint azt a gyarmati felszabadulás folyamatával kapcsolatban a fejlettebb nyugati országok és Portugália viselkedésének szembeállításával már bemutattuk.

Lényeges tényező volt az is, hogy az alakuló nemzeti közösségek milyen *politikai* konfliktusok, sérelmek, bánalmak, elnyomások *élményeivel* telítődtek meg. A francia forradalomból pl. a reakció támadása váltotta ki azt a forradalmi terrort, melynek visszahatása súlyosan megingatta mind a szabadságeszme optimizmusát Franciaországban, mind a forradalom hitelét Európában: ugyancsak ez okozta, hogy a francia forradalom védekezése átment hódító háborúba, melyeknek során a létért való harc és egzisztenciális félelem indulatai átcsaptak a hódítás kollektív mámorába, ami viszont a megtámadott és leigázott közösségekben keltett fel ellenkező irányú nemzeti ellenhatást és kapcsolta össze a nemzeti tudatot uralmi, alávetettségi, sérelmi és harci élményekkel. További példák sokaságán lehet bemutatni, hogy – azonos politikai fejlettség mellett – minél *kevesebb* félelmes élménye van egy-egy embercsoportnak, egy-egy nemzetnek sérelemről, igazságtalanságról, megaláztatásról, megtámadtatásról, leigázásról, elnyomásról, élethalálharcról, megsemmisülési veszélyről, annál könnyebben vállalja a szabadságeszme következetes alkalmazásából reá háruló áldozatokat is, s minél *több* ilyen élménye van, annál

inkább hajlik maga is arra, hogy biztonságát türelmetlenségben és uralmi magatartásban keresse.

Nem csekély jelentőségűek voltak végül a nemzetállamnak uralmi szemlélettel való telítődésében a nemzeti közösségek már említett egymásközötti *elhatárolódási* bonyodalmai is, melyek keretében részben *egymás mellett* élő alakuló nemzetek versengtek határterületeik hovatartozásáért és azok lakosságának lojalitásáért, részben pedig *egymás fölé* épült állami képződmények és nemzeti alakulások, államszövetségek és tagállamok versengtek azért, hogy melyik váljék a nemzetté alakulás nagy tömegmozgalmának hordozójává, „nemzetté”. Mindegyik a nemzetet megillető, különösen fokozott lojalitás elsődleges tárgya akart lenni: a nagyobbak nem akartak sem feloszlani, sem megelégedni a „szupernemzet”-nek (még csak vagy már csak) a többi, valóságosabb nemzet felett lebegő státusával; a kisebbek nem akartak sem beolvadni, sem a valóságosabb nemzetek árnyékában élő „mikronemzetekké” zsugorodni. Így pl. a XIX. század elejétől kezdve három nemzetalakulási igény is versengett azért, hogy az *osztrák* császárnak *magyar* királyságában élő *szlovák* anyanyelvű emberek milyen nemzethez tartozzanak: ezért kérdezte már a múlt század elején a sokrétű birodalmát kormányzó Ferenc császár némi zavarral, midőn egy ízben egy alattvalójának „hazafiságát” dícsérték előtte, hogy vajon „ki iránt” hazafi az illető? A dinasztia német-római császárságának évszázados tekintélyét megörökölni kívánó Habsburg-birodalom *osztrák* nemzetként szeretett volna modernizálódni, ami könnyű lett volna, ha olyan 500-600 éve központosított állam lett volna, mint a nagy mintakép, Franciaország, csak hogy a komoly osztrák központosító törekvések alig voltak százévesek, és az összbirodalom még nevet is csak a XIX. század elején kapott; vele szemben a nyolcegynéhányszázéves magyar királyság a

maga rendkívül erős közösségi tudatával a maga történeti területén akart modern *magyar* nemzetet létrehozni, ami szintén egyszerű lett volna, ha ez a soknyelvű magyar királyság megmaradt volna függetlennek, idejében demokratizálódott volna és nem akarta volna elvesztett függetlenségének visszaszerzése érdekében a magyar nyelv versenyképességét a némettel szemben azzal bebizonyítani, hogy egész országát – ugyancsak francia mintára – egy nyelvűvé teszi; egyszerű lett volna a *szlovákok* nemzetté alakulása is, ha lett volna saját történetileg kialakult politikai keretük – de nem volt, amit azzal egyenlítették ki, hogy széles körben tudatossá tették magukban a szláv népcsaládhoz való tartozásukat, s azt, hogy az mennyivel hatalmasabb, mint az ő külön nemzeti létezésüket kétségbevonó osztrák birodalom vagy magyar királyság. Így azután a háromféle nemzetalakulási igény között hosszú harc keletkezett, melyben először az osztrák álláspont győzött, a magyarok és a szlovákok fölött, azután a magyar álláspont az osztrákok és szlovákok fölött, végül a szlovák álláspont a csehek segítségével az osztrákok és magyarok fölött, de akkor még egy külön harca támadt ugyane kérdésben a csehekkel is. S mindezek a kérdések megtetéződtek egy sor horizontális elhatárolási kérdéssel is, s külön-külön is, együtt is bőséges alkalmat adtak arra, hogy a szóbanlevő nemzeti szervezetek, keretek és mozgalmak hatalmi, uralmi és harci szellemmel telítődjenek.

Mindeme sokféle tényező együtthatása dönti el, hogy a modern szabadságeszméből megszülető nemzetalakulás folyamata során mennyiben jelentkeznek agresszív-uralmi magatartások. Míg az egyik oldalon arra találunk eseteket, hogy a szabadság-eszmétől komolyan telített, egymással aránylag kiegyenlített erőviszonyok között szembenálló, a pusztulás rémképétől nem gyötört és számottevő elhatárolási problémákkal nem küzdő nem-

zetek olyan elegánsan tudják elintézni vitás problémáikat, mint Svédország és Norvégia vagy Dánia és Izland, addig a másik oldalon politikai elmaradottság, aránytalan erőviszonyok, félelmet keltő vagy egyenesen kollektív lelki eltorzulást kiváltó élmények és bonyolult egzisztenciális vagy elhatárolási problémák a nemzetek közötti ellentéteket sokszor egészen a népirtás határáig képesek elvinni. Mindezeket a többé-kevésbé veszélyes agresszív-uralmi magatartásokat általában a *nacionalizmus* neve alatt foglaljuk össze, amelyet azonban nemcsak tényleges magatartások összességének, hanem eszmék valamiféle rendszerének, *ideológiának* is tekintünk.

d) Kitérés korunk politikai ideológiáiról

Korunk jellemző vonásaként szoktuk felismerni azt, hogy benne a társadalom és állam szervezetére, átalakulására és átalakítására vonatkozó eszme- és programrendszerek, vagy ahogyan nevezni szoktuk őket, *ideológiák*, a vallásháborúk, fanatizmusok, csalhatatlanságok hevességével állanak egymással szemben: e gondolat jegyében hasonlítják őket vallásokhoz vagy nevezik, mint Raymond Aron vagy Arnold Toynbee, világi valláspótlékoknak. Nem feladatunk itt az ideológia, közelebbről a *politikai ideológia* mibenlétét tüzetesen meghatározni, vagy igazságot tenni azok között a nézetek között, melyek ez alatt egyfelől teljesértékű eszmék rendszerét, másfelől valamiféle nem teljesértékű eszmepótlékokat, sőt egyszerűen hamis, téves eszmék rendszerét értik: gyakorlatilag az egyik ideológia inkább az egyik, a másik inkább a másik sémába illik bele, pontosabban mindegyik valahol a két véglet között helyezkedik el: egyik sem tisztán érvényes eszmék rendszere, de mindegyiknek van valami köze valamilyen érvényes – vagy egykor

érvényes — eszméhez, de ugyanakkor, többé-kevésbé torzítja is azt, mert nemcsak az eszmét hirdeti meg, de annak megvalósítását, keresztülvitelét, stratégiáját, taktikáját, politikáját is. Ezért kapcsolódik gyakran az ideológia szóhoz egy bizonyos elítélő, lekicsinylő hangsúly, hátrányos értékítélet. Különösen erős ez a hátrányos értékítélet abban a minősítésben, mely az ideológiákat világi valláspótlékoknak tekinti, mert hiszen ez a minősítés az ideológiákat a hívők számára az igazi vallás hitvány másolataiként mutatja be, a hitetlenek vagy vallásellenesek számára pedig hozzájuk kapcsolja a valóságos hit legellenszenvesebb megnyilvánulásait, a fanatizmust, a türelmetlenséget, a próféta i jövőbelátás és csálthatatlanság igényét, a dogmatizmust, az üldözést.

Bármennyi érdekes szempontra, analógiára és tanulásra ad is azonban alkalmat korunk uralkodó politikai ideológiáinak a többé vagy kevésbé türelmetlen vallásokhoz való hasonlítása, a közvetlen problémák és tennivalók szempontjából elsődlegesebb tanulságokhoz jutunk, ha a jelenkori ideológiákhoz közvetlenül fűződő társadalmi tartalmakra figyelünk elsősorban. Az ezekhez kapcsolódó tömegindulatok hevességét és a megfelelő mozgalmak helyenkénti türelmetlenségét elegendően megmagyarázzák azok a felfokozott várakozások és történelmileg egyedülálló nagyigényű célok, amelyek mind a gondolkodókban, mind az elitekben, mind a tömegekben az *újkori szabadságeszme* alapján való társadalmi szervezkedéshez fűződtek: azok a várakozások, melyek egy szabad, egyenlő, megegyezéses, igazságos, ésszerű, mindennemű zsarnokságot és kizsákmányolást kiküszöbölő, a népek belső szuverénitását és külső önrendelkezését biztosító társadalom lehetőségének vízióját vetítették az emberiség elé. Korunk politikai ideológiái elsősorban ezeknek az eszméknek a megvalósítására és ezeknek a várakozásoknak a beteljesítésére tesznek javasla-

tokat olymódon, hogy egy vagy több ilyen *eszmét* a gyakorlati keresztülvitel, a *tennivalók*, a politika szempontjából gondolnak végig, s ennek megfelelően a megvalósítás módszerére és eszközeire, stratégiájára és taktikájára vonatkozó gondolatokkal és előírásokkal egészítenek ki; egyben rámutatnak a kitűzött célok megvalósításának akadályozásáért felelős vagy esetleg az eszmék meghamisításában s a velük való visszaélésben bűnös társadalmi, politikai és gazdasági erőkre; mindezzel kapcsolatban kitűzik a közelebbi és távolabbi célokat, és felvázolják a győzelem útját. Amilyen mértékben erős az érdekelt tömegekben a jogos örökségükből való kifosztottság vagy a megcsalatottság érzése, abban az arányban heves és esetleg türelmetlen az ideológiák indulati visszhangja is.

Az ideológiák által kitűzött úton az így kialakuló mozgalmak életében — csakúgy, mint a nemzetek életében, amint azt fentebb láttuk — a megvalósítás során szükségszerűen megjelennek a hatalom, a hatalomgyakorlás, az uralom, a harc és az érdek többé-kevésbé torzító momentumai, melyek egyszerre lehetnek az eszmék megvalósításának eszközei is, akadályai is, s tehetik az ílymódon politikai tényezőkké vált eszméket magukat is a politika eszközeivé. Ebben az összefüggésben ugyanúgy *naivitás* azt hinni, hogy az eszmékre hivatkozó hatalom mindig az eszmék megvalósítója is, mint ahogyan *terméketlen cinizmus* azt hinni, hogy az eszme mindig a hatalom pusztá jelszava: adott esetben egy mindig változóerőviszony dönti el, hogy az eszme és hatalom viszonyában melyiknek jut a mozgató és melyiknek az eszköz szerepe. Valamennyire minden, a megvalósítás szakaszába jutott eszme, megéri a hatalom, az uralom, az erőszak, a harc, az érdek közrejátszásának torzító hatásait: a megvalósulni kezdő új formákat és intézményeket újból és újból a hatalom, uralom, erőszak és ér-

dek képződményei lepik el, sajátítják ki, vagy hamisítják meg, a kezdetben aszkéta típusú vezetőkből újból és újból az ellenfélhez hasonló, hatalmukat őrző és azzal visszaélő szokványos hatalmasok lesznek; a remények beteljesülését ígérő ideológiák pedig abba a jogosnak látszó gyanúba kerülnek, hogy nincs is más szerepük, mint hatalmi képződményeket létrehozni, fenntartani és igazolni. Így jön létre az a helyzet, hogy abban a történelmi folyamatban, mely az újkor központi politikai eszméje, a szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés megvalósítására irányul, a csalódások új meg új hullámai egynél több, egymással többé-kevésbé szembenálló ideológiát is létrehozta, melyek fokozódó hevességgel leplezik le egymás visszaéléseit, s fokozódó türelmetlenséggel fordítják egymás ellen híveiket. Hiábavaló azonban, ha ezeknek az ideológiáknak az ellentmondó vagy irreális tételeit olyanok próbálják megcáfolni, akik a megcsalottság közös élményén kívül állnak: a kiábrándulást nem a logikus cáfolatok, hanem a hatalom és erőszak új meg új csapdáiba esett ideológiák által kiváltott új csalódások hozzák meg. Ezenközben az eszmék megvalósulása a felfokozott várakozások, megcsalott remények és újbóli összeszedelőzködések állandó körforgásában halad előre. Ha magunk is nem érdekeltek, hanem érdektelen külső szemlélők volnánk, csodálkozással és elismeréssel állapíthatnánk meg, hogy a társadalomszervezés humanizálásának, ésszerűsítésének és megegyezéssé tételének technikái az újkorban és legújabb korban milyen széleskörű előrehaladásra mutatkoztak képesnek a hatalom és erőszak korlátlan garázdálkodásához szokott régebbi korok szerény igényeihez képest. Ezeket az eredményeket azonban nagymértékben eltakarja szemünk elől – és sokszor meg is semmisíti – a mind türelmetlenebbé váló tömegek és ideológiáik egymásközötti harcának elvadulása.

Korunk uralkodó – és szerinte világi valláspótlék szerepét betöltő – ideológiaként Toynbee az *individualizmust*, a *kommunizmust* és a *nacionalizmust* jelöli meg. S ehhez hozzáteszi azt az – elsőre meglepőnek tűnő s az alábbiakban még közelebbről megvizsgálandó – megállapítást, hogy eddig bárhol is tört ki ezek között összeütkezés, változatlanul a – legnagyobb veszélyt jelentő – *nacionalizmus* győzött.

Korunk uralkodó ideológiáinak ez a háromfelé való kategorizálása elsőre meggyőzőnek látszik; legfeljebb hozzátehetjük, hogy e három, a szabadságeszmével többé vagy kevésbé, de valamennyire mind összefüggő ideológián kívül létezik még ugyancsak ideológiaként, bár védekezésbe szorult ideológiaként az Európában egykor egyetemes érvényességgel uralkodó, lényegében már le-tűnt, de rengeteg összefüggésében még mindig szívósan védekező *tekintélyi-arisztokratikus* elv is; néha a maga agresszív szentszövetségi formájában, mint nyílt *reakció*, gyakrabban többé-kévesbé modernizált törekvések formáiban. Komoly tömegeerővel azonban már nem képes jelentkezni ez az álláspont, legfeljebb akkor, ha a nacionalizmussal talál közös platformot, melynek egyes torzabb formái, pl. a fasizmus, magukba olvasztották a tekintélyi-arisztokratikus elv egyes, eredeti, hagyomány-örző, arisztokratikus összefüggésükből és egyetemes érvényükből kivetkezőtetett foszlányait is. Indokolt megjegyezni azt is, hogy *individualizmus* nem egészen szerencsés megjelölése annak a komplexumnak, amit *liberalizmusnak*, polgári demokráciának, kapitalista ideológiának, amerikai életformának stb. is szoktak nevezni, valamint azt, hogy a *kommunizmus* mellé hozzá kell gondolnunk a *szocializmusnak* más, részben kompromisszumosabb, részben dogmatikusabb válfajait is.

A mi főkérdésünk elsősorban az, hogyan helyezkedik el a *nacionalizmus* ezek között az ideológiák között. Ma-

gától értetődik, hogy mind az *individualizmus-liberalizmusra*, mind a *szocializmus-kommunizmusra* áll mindaz, amit az ideológiákról, s azoknak a hatalom, uralom és erőszak tényezői által létrejövő torzulásairól mondtunk. Ugyanakkor azonban mindkettőről elmondhatjuk azt, hogy komoly eszmei és társadalompolitikai rendszert képviselő, önmagukban összefüggő ideológiai építmények. Mind a kettő, még ha némi leszűkítéssel és látszólag egymással ellentétes előjelekkel, de a szabadság-eszméből a minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát valló eszmekörből és mozgalomból nőtt ki, s ma is abból meríti azt a meggyőző erejét, amivel rendelkezik. Némi elnagyolással mondhatjuk úgy is, hogy az individualizmus-idealizmus legfőbb, csaknem kizárólagos hangsúlyt helyez a *szabadság*, s azon belül is a gazdasági, vállalkozói szabadság megvalósítására, míg a szocializmus-kommunizmusnál a hangsúly az *egyenlőségre*, társadalmi igazságosságra és a gazdasági kizsákmányolás megszüntetésére kerül. Ezzel kapcsolatban szemükre vethetjük, hogy a szabadság és egyenlő emberi méltóság egységes ügyének egyes részaspektusait abszolút érvényre ruházzák fel, s ezáltal a szabadság egyetlen és érvényes eszmekörét erőszakkal liberalizmusra és szocializmusra bontják szét. Szemükre vethetjük, hogy azáltal, hogy „vezérképviselőket” világhatalmakra bízták, veszélyes uralmi és hatalmi elemekkel, machiavellisztikus technikákkal fertőződtek. Szemükre vethetjük, hogy mindennek következtében elvi és eszmei programokat úgy összegeznek konkrét társadalmi érdekekkel és politikai akciókkal, hogy gyakorlati programjaikat felesleges ideológiai előítéletek terhelik és valóságellenessé teszik, elvi állásfoglalásaikat pedig rövidlejáratú érdekek és politikai taktikai megfontolások korrumpálják és gyakran meg is hamisítják. Fogalmazhatjuk úgy, hogy az egyik az állam túlhatalmától való féltében a szabadság érdekére

hivatkozva a gazdasági kizsákmányolás igazolásához jut el, a másik ez utóbbtól való féltében az emberek bürokratikus kiszolgáltatottságára ad lehetőséget. Mindennek nagyon súlyos következményei voltak és lehetnek még. Mindez azonban nem változtat azon, hogy sem az individualizmus-liberalizmus, sem a szocializmus-kommunizmus nem fordult alapvetően és frontálisan szembe a végső kiindulásukat képviselő demokratikus szabadságesszmével, s bármely jeleit mutatják is időnként a hatalom, harc és érdek deformáló hatásának, valamint a megmerevedésnek és dogmatizmusnak, mindkettőben elevenek maradtak azok az erők, melyek a szabadságesszme végső mértékét alkalmazva belülről indítanak el korrigáló és tisztító mozgalmakat. Mindketten továbbra is a világméretű érvényesség komoly igényével fellépő és adott helyen és időben funkcionálni képes közösségi programokat jelentenek, az emberi gondolkodás jelentős áramlataival való kapcsolatuk megmaradt, s érvényességet szuggeráló, vitára készítő erejük fennáll, függetlenül attól, hogy uralmon vannak-e, sőt néha erősebb ott, ahol nincsenek uralmon.

e) Nacionalizmus és patriotizmus

Vajon mondhatunk-e bármi hasonlót arról, amit *nacionalizmus*, *nacionalista magatartás*, *nacionalista ideológia* néven szoktunk emlegetni? Mondhatjuk-e róla, hogy tévutai ellenére is megmaradt a demokratikus szabadságesszme megvalósítására irányuló programnak, hogy funkcionálni képes, hogy van komolyan vehető világméretű érvényességi igénye és komoly gondolati tartalma? Első látásra az látszik valószínűnek, hogy mindeme kérdésekre tagadólag kell válaszolnunk, de ehhez előbb tisztáznunk kell a nacionalizmushoz fűződő, nem egészen egy séges szóhasználatot.

Nacionalizmus, nacionalista magtartás alatt általában többféle, egymással összefüggő, de nem teljesen azonos dolgot szoktak érteni. Előfordul, hogy így nevezik az egyszerű nemzeti érzést, nemzeti tudatot, vagy azoknak heves, erős, felfokozott voltát. Gyakrabban nevezik nacionalizmusnak a nemzet-állam létrehozására, fenntartására, más hatalmi tényezőkkel szemben való függetlenítésére irányuló törekvéseket, még gyakrabban a nemzeti érdek erőteljes érvényesítését. Rendszerint azonban hozzákapcsoljuk e szavakhoz azokat az agresszív, uralmi magatartásokat és célkitűzéseket is, melyeket a nemzetek, mint láttuk, politikai elmaradottságból, aránytalan erőviszonyok kísértésére, félelmes történelmi elnyomás hatására vagy bonyolult egzisztenciális vagy elhatárolási problémák megoldására kialakítottak. Végül jelentenek a nacionalista és nacionalizmus szavak a nemzetet középpontba helyező eszmei, elvi állásfoglalást, világnézetet, eszmék valamiféle rendszerét, ideológiát is.

Mindezeknek a szóhasználatoknak többnyire van egy közös vonása: fokozottabban jelen van bennük az ideológiákhoz gyakran kapcsolódó elítélő, *pejoratív* jelleg. Nacionalista ideológiáról általában veszélyes, kártékony, helytelen, torz ideológiaként szoktunk beszélni, a nacionalizmus agresszív-uralmi jellegéhez pedig az elítélés magától értetődően hozzátapad. A nemzeti érdek erőteljes érvényesítését is akkor nevezzük nacionalizmusnak, ha ezt a magatartást szűkkeblűnek, kicsinyesnek ítéljük. Hasonlóképpen a nemzetállam létesítésére vagy fenntartására irányuló törekvéseket akkor és azok szokták nacionalizmusnak nevezni, amikor és akik ezeket a törekvéseket valamely okból akár általában, akár az adott esetben kártékonynak, bajkeverőnek, indokolatlannak, erőltetettnek kívánják minősíteni. Ezért nevezi így pl. valamely nagyobb egység politikai szerveződési igénye a kisebb egység önállósulási vagy önállónak maradási

törekvéseit kicsinyes partikularizmusból fakadó szűkeblű nacionalizmusnak, a kisebb egység hívei viszont az egységesítő törekvéseket nagyhatalmi imperializmusból fakadó agresszív nacionalizmusnak. (Hogy adott esetben melyiknek van „igaza”, az mindig azon dől el, hogy melyik igény egyezik a nemzetalakulás – vagy esetleg szupernemzet-alakulás – *valóságos* irányával, s melyik akar azon erőszakot elkövetni.) Ugyanígy a nemzeti érzés és nemzeti tudat elemi, egyszerű megnyilvánulásait is akkor szokták nacionalizmusnak nevezni, mikor ezek a megnyilvánulások a szólónak valamely okból – s ez az ok éppenúgy lehet öntudatos internacionalizmus, mint saját nacionalista elfogultság! – *ellenére* vannak, azokat kártékonynak, szűkeblűnek, kicsinyesnek ítéli. Ezért fordul elő oly gyakran, hogy szembenálló felek kölcsönösen minősítik a maguk által vallott nemzeti lojalitást, szolidaritást természetes, spontán, egészséges közösségi érzelemnek, a velük bármely okból szembenálló nemzeti tudatokat viszont mesterséges, erőltetett, merőben gonosz agitátorok által szított kártékony tudatformának, nacionalizmusnak. S még azok is, akik valamely okból magukra vonatkoztatva határozottan vállalják a nacionalista elnevezést, ezzel vagy kifejezetten a nemzeti tudat agresszív és uralmi elemeit akarják tüntetően magukévá tenni, vagy ha ezt nem, akkor a nacionalizmusnak velük szemben indokoltan vagy indokolatlanul hangoztatott vádjára válaszul „csak azért is” teszik: igen gyakori eset, hogy olyan nemzetek vagy nemzeti csoportok, melyeknek jogos igényeit a „nacionalizmus” vádjával utasítják el, válaszul ingerülten és tüntetően vállalják ezt az elnevezést abban a tudatban, hogy egy elítélő, *pejoratív elnevezést* vállalnak.

A fent mondottakból az következik, hogy terminológiailag indokolt tekintetbe venni a „nacionalista”, „nacionalizmus” megjelölések használatához újból és új-

ból hozzátapadó vagy belőlük kiütöző rosszalló, elítélő, pejoratív jelleget. Nem célszerű tehát nacionalizmusnak nevezni a nemzeti érzés vagy nemzeti tudat elemi közösségi megnyilvánulásait, sem a nemzetállamra való törekvést önmagában, sőt a nemzeti érdekek akár szűkeblű érvényesítését sem, hanem csakis a nemzeti közösségi tudat agresszív és uralmi megnyilvánulásait, vagy a nemzettel kapcsolatos, torz eszmei álláspontokat. Indokolt tehát csatlakozni ahhoz az általánosan elfogadott megkülönböztetéshez, mely különbséget tesz a nemzeti közösségi tudat természetes, kohéziós elemeit magában foglaló hazafiság, *patriotizmus*, és a kártékony, agresszív és uralmi elemeket is tartalmazó *nacionalizmus* között. (Érdekes, hogy a nemzeti közösségi tudat területi elemét, a hazát kiemelő szó, a *hazafiság* lett a természetes magatartás neve, viszont a személyi, népi elemet jelző *nacionalizmus* a torz magatartásé, holott a nacionalizmus torzító problémái, mint láttuk, lényegesen nagyobb részben származnak a terület kérdéseiből, mint a népéiből.)

Mi azonban az eszmei, ideológiai tartalma ezeknek az „izmus”-oknak? Kézenfekvőnek látszik úgy fogalmazni, hogy amiként az individualizmus-liberalizmus elsősorban a *szabadság*, a szocializmus-kommunizmus elsősorban az *egyenlőség és társadalmi igazságosság* ideológiájának, úgy a patriotizmus és nacionalizmus elsősorban a *nemzet* ideológiáinak tekinthetők. Csakhogy míg a szabadság, egyenlőség és társadalmi igazságosság megvalósításához az eszmék és programok bizonyos rendszerbefoglalása meglehetősen indokoltnak tűnik fel, addig a nemzethez, nemzeti tudathoz magához lényegesen kevésbé látszik szükségesnek valamiféle külön ideológia kidolgozása. Ehhez alapjában elég az az elvi állásfoglalás, mely azt vallja, hogy a szabadsághoz és egyenlő emberi méltósághoz való jog alapján a közösség ügye mindenkinek az

ügye, tehát végsőleg a közösséget alkotó emberek együttese jogosult meghatározni azokat a politikai és társadalmi formákat és azokat a népi és területi kereteket, melyekben politikai életét élni akarja. Ez pedig nem több, mint az általános demokratikus szabadságeszme s a belőle következő *népszuverénitás és önrendelkezési elv*. Nem kíván külön ideológiát az sem, hogy ennek alapján *nemzetállamok* jönnék létre, mert azok alakulása nem eszmei szükségességből ered, hanem abból a tényből, hogy a népek akarata, önrendelkezése a fejlődés jelenlegi szakaszában elsősorban nemzet-államok alakítására irányul, s kevésbé magasabb vagy egyetemes politikai szervezetek alakítására. Nem különálló ideológia az sem, — bár sokszor nevezik magukat az emberek így értelemben nacionalistának, — ha valaki a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást, nemzeti szolidaritást az átlagnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsőrendű közösségi köteleknek tekinti: mint ahogyan annak, aki nagyon szereti apját-anyját, ettől még nem kell a „familializmus” ideológiájához csatlakoznia, sem annak, aki a városáért buzog, nem kell az „urbanizmus” ideológiáját vallania. Kétségtelen, hogy olyankor, amikor a nemzetállam nem egy meglevő népi és területi keretet vesz át, hanem új alakulásra, területi átrendezésre, régi egységek felrobbantására vagy egyesítésére tör, megjelenik bizonyos igazolásnak, bizonyos ideológizálásnak a nemzet „létezésére”, „megvalósítására” irányuló programnak a szükséglete, ami a stabil nemzetek magatartásánál hevesebben, követelőbben írja elő a nemzet, a nemzeti önállóság, a nemzeti egyesülés mellett való állásfoglalást. Ez rendszerint a nemzeti *sajátosságok* fokozottabb ápolásának és az önállósulás, illetve egyesülés programjáért való hazafias áldozatvállalásnak a kötelezettségét szokta kitűzni, ami magában *szükségszerűen* nem tartalmaz agresszív-uralmi tendenciákat. Mindez tehát bele-

fér abba, amit általában *hazafiság*, patriotizmus alatt értünk, s amelyet, noha a szabadság eszméjéhez sokkal közelebb áll, mint a nacionalizmus, ennek ellenére vagy inkább *éppen ezért* csak igazán egyszerű szerkezetű, kevés *sajátos* „eszmei” elemet tartalmazó ideológiának mondhatunk.

f) A nacionalizmus mint agresszív-uralmi magatartás és mint ideológia

Mi lehet az oka ezzel szemben annak, hogy a nemzetek *agresszív-uralmi* magatartásait, célkitűzéseit és politikáit magukban foglaló *nacionalizmusok* sokkal több „eszmei” ideológiai elemet tartalmaznak, mint az emelkedett eszmeiségű patriotizmus? Az eszmei állásfoglalások általában sokkal gyakrabban agresszió- és uralom-ellenesek, mint nem, viszont az agresszív és uralmi magatartás évezredekén keresztül eszmei igazolás nélkül is magától értetődő tulajdonsága volt a hatalmasoknak és hatalomra törőknek. Így voltak magától értetődően harciasak és hódítók, nemcsak a nemzeti tudatot nem ismerő nagyméretű zsarnokságok és oligarchiák, hanem, mint arra már utaltunk, a régi arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus szabad nemzeti tudattal rendelkező köztársaságok vagy fejedelemségek is; s ezt szintén nem kapcsolták össze különösebb „nacionalista” eszmerendszerrel, legfeljebb néhány, hol atavisztikus-totemisztikus, hol hízelgő-arisztokratikus jellegű eredetlegendát, néhány hol hősi, hol moralizáló nemzeti példaképet, s egy többé-kevésbé meggyőzően indokolt nemzeti büszkeséget mutattak fel hódító nemzeti tudatuk „igazolására”. A kiterjedtebb, „eszmerendszer” jelleget mutatni igyekvő *igazolás* szükséglete a *nemzettel* kapcsolatban akkor lép fel, amikor az állam agresszív-uralmi

szemlélete immár *nem magától értetődőnek*, hanem természetellenesnek, igazolást kívánónak tűnik fel. Ez pedig éppen a modern szabadságeszmén alapuló nemzetállammal kapcsolatban jelenik meg akkor, mikor a fentiekben már említett politikai fejlődési tényezők, hatalmi erőviszonyok, megrázó élmények vagy elhatárolási, egzisztenciális problémák egyes nemzeteket arra indítottak vagy indítanak, hogy a nemzet demokratikus eszméjével ellentétes uralmi és agresszív magatartásokat, politikai célokat tegyenek magukévá. Minthogy azonban ugyanakkor a legtöbb esetben nem akarják a régi tradícióikban, jelen felszabadulásukban vagy jövő reményeikben továbbra is központi jelentőségű szabadságeszmét feladni, ezáltal feszültség támad az általuk továbbra is vallott szabadságeszme és az őket életbevágóan érintő uralmi-harci helyzet között. Ez utóbbit kell valami módon *eszei* síkon is „megmagyarázni”, a szabadság eszméjével „összeegyeztetni”, a szabadságeszmét különféle más, eszmék rangjával felruházott harci és uralmi gondolatokkal és programokkal „kiegészíteni”. Ilyenek voltak a „fehér ember terhe” a gyarmati uralom igazolására, a nagy francia forradalom eszméinek vagy a demokráciának a „terjesztése” a francia forradalom hódításai számára, a különböző történeti, birtokörzési, terjeszkedési jogcímek és „pán...izmusok”, egyes dinasztikák vagy arisztokráciák történeti vagy nemzeti hivatása, egyes nemzetek „különleges államalkotó képessége”, faji vagy kultúrális „magasabbrendűsége”, vagy demokratikus erényei stb. Amilyen arányban állandósultak ezek a szabadságeszme mértékével mérve többé-kevésbé hamis konstrukciók, abban az arányban keverték bele vagy keverték vissza a szabadságeszméből sarjadt modern nemzeti tudatba autokratikus-oligarchikus eszmetöredékeket, s abban az arányban torzult el a nemzet ügye oly irányban, hogy immár elsősorban az így felfogott nemzeti

eszme „ellenfelei”, mindenekelőtt az uralmi igényeket kétségbevonó *más népek* ellen irányult, nem pedig a régi világ túlhaladott és funkciótlanná vált monarchikus-arisztokratikus elemei ellen: sőt ez utóbbiak bizonyos védettségre vagy akár nimbuszra is tettek szert, amennyiben az uralmi vagy félelmi állapotban levő nemzeti ügygel azonosították magukat, vagy annak számára hasznosnak látszottak.

A legszélsőbb esetekben azután eljutottak ezek az agresszív-uralmi magatartásokat igazoló eszmetöredékek a szabadságeszme teljes elvetéséig és megtagadásáig is, ami szükségessé teszi számukra a szabadságeszme teljes „megcáfolását”, s ennek érdekében nyílt arisztokratikus-oligarchikus-kizsákmányoló álláspontok elfogadását. Ilyen álláspontok többnyire olyankor találunk visszhangra, amikor megalakult vagy megalakulni kívánó nemzeteket vagy nemzetszerű csoportokat mint közösségeket a szabadságeszme nevében és arra való hivatkozással ért valamiféle orvosolhatatlannak feltűnő nagyméretű *kollektív sérelem, egzisztenciális veszedelem, kollektív megaláztatás*. Különösen vészesek az uralmi szellemmel eredetileg is fertőzött s utóbb hatalmi helyzetükből megalázó formák között lebukott uralkodó nemzetek vagy nemzetszerű csoportok sérelmei: ilyenek voltak a délieké az Egyesült Államokban a polgárháború után, a németekéi Versailles után, az Algériából kitelepülni kényszerült franciáké s más kitelepítetteké, stb. Nem kevésbé súlyos az ilyen helyzetektől vagy azok megisméltődésétől vagy egyenesen a teljes megsemmisítéstől való patológikus félelem, amilyen a dél-afrikai fehéreké vagy a maguk hatalmi pozícióinak egy részét a polgárháború után fokozatosan újból visszaszerzett déli fehéreké az Egyesült Államokban, s ez gyakran olyan politika követésére ad indítékot, ami felidézi azt a veszedelmet, megaláztatást vagy megsemmisülést, amit

elkerülni kíván. Végül ugyancsak végletes torzulásokra és a szabadságeszmével való meghasonlásra vezet az a helyzet, melyben egy magát szabadnak valló erősebb nemzet tart egy gyengébbet, kilátástalannak, kiút nélkülinek tűnő elnyomásban és megaláztatásban, amilyen pl. a faji megkülönböztetés uralma alatt élő négerké. Mindezekből születnek azok a legtorzabb eszmetöredékek, melyek már nem egyszerű öncsalások, csúsztatások vagy átlátszó hamisságok, hanem szabályos eszmei monstruozitások: fasizmus, fajelmélet, fajüldözés, vezérkultusz, erőszak-kultusz, Fekete Mozlim mozgalom stb. Ezek most már azt jelentik, hogy általuk a szabadságtól való félelem, vagy a szabadságeszme által való becsapottság jegyében a legkorlátlanabb zsarnokok eszeveszett szabadsággyűlölete, sőt szabályos örültsége jelenik meg a tömegmozgalmak erejével. Tartóssá tenni természetesen nem lehet ezt a patológikus állapotot, de időlegesen abban az arányban sikerül ez, amilyen arányban a félelem, a sérelem, a megaláztatás, az elnyomás széles tömegek ügye volt, vagy azzá lehet tenni.

Végsőleg azonban mindazokat az agresszív-uralmi eszmerendszereket és eszmetöredékeket, melyeket a különböző nacionalista mozgalmak vagy politikák kialakítottak, az orvosolhatatlan belső ellentmondás jellemzi. A szabadságeszmének agresszív-uralmi álláspontokkal való „kiegészítése” fából vaskarika; annak megkísérlése, hogyan lehetne egyszerre a szabadságeszme nevében is, ellenére is cselekedni. De nem oldódik fel az ellentmondás a szabadságeszme nyílt megtagadása esetén sem, mert ezek a legszélsőbb álláspontok és mozgalmak sem maradnak le arról, hogy megtartsák a szabadság- és nemzeti mozgalmak legnagyobb erejét, a tömegmozgalmi jellegget, elvárják és kifejlesszék a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a felelős aktivitást és a tudatos önfeláldozást olyan közösségi konstrukciókért,

melyek nem biztosítják mindenki részére a szabad ember kifejlődésének alapvető feltételeit.

Nem is maradhattak mindezek az ellentmondások következmények nélkül: az emberi jogokat és egyenlőséget kimondó amerikai alkotmány árnyékában abszurdum volt az a déli ültetvényes álláspont, mely szerint „szabad amerikai állampolgár vagyok, azt teszek a négeremmel, amit akarok”, s ennek az abszurdumnak idővel nagyon is érezhető következményei lettek; ugyanígy nem maradt következmények nélkül az sem, ahogy a föld és a tőke tulajdonosai értették a maguk *szabadságán* a mások teljes *kiszolgáltatottságát*; a „fehér embernek” – eredetileg igen előnyös – „terhét” is addig hangoztatta a fehér ember, amíg az elkezdett – éppen ettől is – valóban mind jobban és jobban elviselhetetlen teherré válni; nem maradt súlyos visszahatások nélkül az sem, hogy a francia *forradalom* eszméinek terjesztése jegyében hódító háborúk keretében a francia *állam* határait messzire a francia *nemzet* keretein túl próbálták terjeszteni; abszurdum volt és rosszul végződött az első világháború előtti magyar közéletnek – s azóta annyi más, kisebbségekkel rendelkező ország közéletének – az az önellentmondó magatartása, mellyel egyrészt az ország *bármilyen anyanyelvű* állampolgárát hivatalosan az egyetemes nemzet egyenrangú tagjának minősítette, másrészt ugyanakkor mindenkit különösen jó hazafinak tekintett, aki akár a saját anyanyelvét felváltotta az *állam nyelvével*, akár másokat minden lehető eszközzel erre rávenni igyekezett. A példák azt mutatják, hogy a szabadságeszmét meghamisító vagy megtagadó nemzeti mozgalmak és nemzeti politikák a legtöbb esetben előbb-utóbb valamilyen formában megbosszulták magukat és vagy látványos bukáshoz vagy a visszavonulás vagy kiegyezés kényszeréhez vagy a demokrácia teljes korrumpálódásához vezetnek el. Nem azt jelenti ez, mintha erőszak

és szerencse nem vihetne időnként sikerre ilyen célkitűzéseket és politikákat is. Csak éppen nem több ez, mint minden elvi állásponttól független merő erőszak és merő szerencse esetleges eredményesnek bizonyulása ez egy olyan világban, melyben az elvi álláspontok jelentősége és az erőszakalkalmazás veszélyessége gyors ütemben növekedőben van.

Nehéz ezek után feltételezni, hogy mindazokból az agresszív-uralmi jellegű eszmei elemekből, melyeket a különböző tévutakra vagy zsákutcákba került nemzeti mozgalmak kidolgoztak, összeállhat valami, amit érdemes a *nacionalizmus* egységes vagy legalább is összefüggő *ideológiájának* nevezni. Úgy véljük, ezzel a minősítéssel nagyon is túlbecsülnénk ezeket az egymással rokon, de komoly eszmei központtal nem rendelkező, mert nem azonos *eszméből*, hanem azonos félrevezető vagy zsákutcas *helyzetekből* születő s azokra álmegoldásokat kínáló eszme-konglomerátumokat és eszmetöredékeket. Ezért látjuk azt, hogy a különböző nacionalizmusoknak az uralmat, faji vagy más eredendő felsőbbiséget, hódítást, háborút glorifikáló „tanításai”, bármennyi előzményük van is az államok uralmi, hódítási és háborúskodási *gyakorlatában*, az újkor jelentős *gondolatai* körében jelentős előzményekkel alig rendelkeznek. Nem számítva néhány extravagáns másodosztályú gondolkodót, Nietzsche az egyetlen jelentős, bár szintén extravagáns gondolkodó, akinek – egyébként nem vitásan veszélyes és vitatható – gondolataira a nacionalizmusok hivatkozni szoktak. Nietzsche maga azonban egész életében a legkisebb hajlandóságot sem mutatott arra, hogy az ő idejében is már szépen viruló nacionalista eszmetöredékeket és mozgalmakat adoptálja, sőt az egyetemes érvényességet igénylő arisztokrata álláspont szuverén megvetését tanúsította velük szemben. Nem is ok nélkül, mert ezek az eszmetöredékek az egykor érvényben lévő tekintélyi-

arisztokratikus elvnek csupán a foszlányait veszik át és megfosztják azt általános érvényességi igényétől azáltal, hogy mindig *egyetlen* nemzet ügyének a szolgálatába állítják a többivel szemben: nincs nacionalizmus, csak *nacionalizmusok* vannak, melyek eszmeileg kölcsönösen megsemmisítik egymást, mert mindegyik valamilyen formában a maga fajtáját nevezi ki Übermensch-nek minden komolyan vehető kvalifikáció nélkül. Ezért mindaz, amit a nacionalizmusok eddig „eszmeileg” produkáltak, le-tűnt birodalmak vagy háttérbe szorított fajok régi dicsőségének, politikai vagy kulturális teljesítményeinek mértéktelen túlértékelése, faji felsőbbbségi elméletek, uralmi, sőt világoralmi igény stb, a megható naivitástól kezdve a nyilvánvaló értelmetlenségen keresztül a tömeggyilkos borzalomig terjed, s érvényessége és vitára való érdemessége soha egy percig sem élte túl azt a hatalmi helyzetet, kormányzati rendszert, politikai zsákutcát vagy közösségi hisztériát, mely egyiket vagy másikat a magáévá tette.

A nemzetek közmeggyőződésében ma is szilárdan megalapozott szabadságeszmének tehát három olyan levezetett ideológiája létezik, melyek a *szabadságeszme érvényességében részesek*: a *liberalizmus*, a *szocializmus* és a *patriotizmus*, ez utóbbi a legkevesebb sajátos eszmei tartalommal. A nacionalizmust, ha ezt a kifejezést fenn-tartjuk az agresszív-uralmi magatartások és eszmetöredékek számára, deformációs termékként kell számontartanunk.

g) *A nacionalizmus, a nemzet és az önrendelkezés összefüggésének végleges megfogalmazása*

Hogy értsük ezek után Toynbee-nek azt a tételét, mely szerint ha bármikor és bárhol eddig a három nagy politikai ideológia, az *individualizmus*, a *kommunizmus*

és a *nacionalizmus* egymással összeütközött, eddig változatlanul mindig a *nacionalizmus* maradt felül? Elsőre érezni, hogy e megállapításban valóban bujkál egy igen lényeges igazság, de érezni azt is, hogy ebben a megfogalmazásban teljességgel félrevezető. Kézenfekvő volna mindenekelőtt azt replikázni, hogy éppen huszonegy-néhány éve arattak az individualizmus és kommunizmus szövetkezett erői egy nem egészen jelentéktelen győzelmet a nacionalizmus legpusztítóbb akkori képviselője felett. Erre viszont ugyancsak kézenfekvő volna azt felelni, hogy a nacionalizmus azóta is él, erősödik és az általa okozott véres konfliktusok száma újból növekedőben van. Toynbee azonban ennél mélyebbre ás, és a nacionalizmus győzelmeit nem annyira a kis nacionalizmusok nyüzsgésében és konfliktusaiban látja, mint inkább abban, hogy az individualizmust és kommunizmust megtestesítő nagy országok, elsősorban a két szuperhatalom, éppen egymással való éles szembenállásukban sokszor maguk veszik fel a nacionalizmusok jellegzetes és veszedelmes vonásait. S ebben a megállapításban is van nem is jelentéktelen igazság. Csak éppen az nem áll, hogy ezáltal az ideológiák harcában marad felül, „bizonyul meggyőzőbbnek” a nacionalizmus. A valóságos folyamat ennél sokkal egyszerűbb: ha ugyanis bárhol akár az individualizmus-liberalizmust, akár a szocializmus-kommunizmust egy vagy több konkrét állam bármely formában magáévá teszi, attól ennek az államnak a népe nem szűnik meg *nemzet* lenni, szervezete nem szűnik meg *állam* lenni, területe nem szűnik meg *haza* lenni, sőt inkább fokozottabban azzá válik. Vele kapcsolatban tehát mindaz érvényben marad, amit nemzetről, hazáról, nemzeti tudatról, nemzetállamról és nacionalizmusról mondtunk. E nemzetek tehát lehetnek dicsőek és viselkedhetnek szégyelnivalóan, lehetnek biztonságban és kerülhetnek veszélybe, lehetnek támadók és megtáma-

dottak, elnyomottak és uralmi helyzetben levők, s uralmi helyzeteik igazolására vagy félelmes állapotuk kiegyenlítésére kitalálhatnak téveszméket, amelyek gyakran az individualizmus-liberalizmus vagy a szocializmus-kommunizmus torzulásainak formáját veszik magukra, de gyakorlatilag teljesen azonos funkciójuk van a nacionalista téveszmékkal, vagy egyszerűen azok. Mindezzel nem a nacionalizmus mint eszmék és programok rendszere vagy világi valláspótlék „győz” az individualizmus-liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus eszmerendszerei felett, hanem a *nemzet mint közösségi tény* bizonyul erősebbnek egyik vagy másik társadalmi programnál, ideológiánál vagy azok nevében fellépő hatalomnál vagy érdeknél. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy az *individualizmus-liberalizmus, szocializmus-kommunizmus* és a modern *nemzet* egyaránt a demokratikus szabadság központi eszméjéből erednek, de mint arra már rámutattunk, a szabadság ideológiájának ezek közül az eszmei és társadalmi következményei közül a helyhez, időhöz és embercsoporthoz kötött *közösségi tudat tömegessé válása*, a *nemzet* hamarabb lett reális társadalmi tény, mint akár a személyes és politikai szabadság, akár az egyenlő emberi méltóság és társadalmi igazságosság, melyek részben ugyan már megtestesülnek a liberalizmus és szocializmus igen lényeges társadalmi intézményeiben, de részben még mindig csak programok és ideológiák. Ezért állapíthatjuk meg azt, hogy az összes politikai ideológiák közt a nemzet ideológiájának, a patriotizmusnak van a *legkevesebb* sajátos *eszmei* tartalma és ugyanakkor a *legerősebb* *tényleges* közösségi nyomatéka. A Toynbee tételében elbújtatott igazság tehát az, hogy a *nemzet mint kész tény*, sokszor bizonyult „erősebbnek” és fog még annak bizonyulni más közösségi összetartó tényezőknél és programoknál. A *nacionalizmusok* azonban, mint ideológiák, sohasem arattak döntő

győzelmet sem az eszmék, sem a gyakorlat egyetlen harcmezején sem. Ellenkezőleg, abban a pillanatban, amint a szabadságeszmének a nemzet alapjául szolgáló elvét, az önrendelkezési elvet komolyan alkalmazták velük szemben, a nacionalizmusok összes állítólagos „eszméi” tökéletesen elolvadnak, semmivé válnak, akár a „fehér ember terhéről”, akár a szabadságnak uralom vagy hódítás formájában való terjesztéséről”, akár a szőke északiak faji felsőbbbségéről, akár Szent István koronájának összetartó erejéről legyen is szó. (Megjegyezzük, hogy ugyanígy elolvadnak a szabadságeszme gazdasági és hatalmi érdekektől megtisztított, komolyan vett alkalmazásától a szabadság és egyenlőség dogmatikusan szembeállított programjainak állítólag kiegyenlíthetetlen ellentétei is.)

Most már megpróbálhatunk feleletet adni arra a kérdésre, hogy hol a hiba azokban az egyenletsorokban, melyek elején a szabadságeszméből fogant önrendelkezés, végén pedig a nacionalizmus legpusztítóbb formái állanak. Az összefüggést pontosan úgy kell fogalmaznunk, hogy a nacionalizmusok – sok egyéb válságjelenséggel együtt – valóban részei vannak a válságos átmeneti kornak, amely a modern szabadságeszme *megjelenése* és valóságosan működő társadalmi formaként való *érvényesülése között* zajlik, – mely átmeneti kornak a legjobb esetben is csak a közepén tartunk. Az önrendelkezést a nemzetállamért és a nemzetállamot a nacionalizmusért felelőssé tevő egyenletsorok hibájának a gyökeréhez azzal a felismeréssel jutunk el, hogy a nemzetállam – mely csupán egy bizonyos társadalmi fejlődési fokon következik az önrendelkezési elvből – éppen akkor és azáltal ad indítást a különböző nacionalizmusok számára, amikor részben vagy teljesen *szakít az önrendelkezési elvvel*, azzal az elvvel, mely a nemzetek, mint közösségek számára a létüknek alapjául szolgáló szabadságeszmét testesíti meg. Az önrendelkezési elv tehát

nemcsak, hogy nem okozója a nacionalizmusnak, hanem — komolyan véve és ténylegesen alkalmazva — az egyetlen reális ellenszere azoknak az uralmi, alávetettségi és félelmi állapotoknak, melyekből a nacionalizmusok születnek: ugyanaz az önrendelkezési elv, mely létrehozta a nemzetállamokat, egyben különösebb nehézség nélkül meg is tudja oldani azok konfliktusait — ha alkalmazzák. Amivel visszajutunk ahhoz a már jelzett igazsághoz, mely szerint a demokratikus szabadságeszme megjelenése a maga követelményeinek minden következményeikkel együtt, minden hatalmi vagy egyéb érdektől való torzítás nélküli teljes komolyan vételét kívánja meg: azt, hogy az uralmi típusú államról és társadalomról új típusú, a demokratikus szabadságeszmét a nemzeteken belül és a nemzetek között reális szabadság intézményekben megtestesítő, kölcsönös szolgálatokon alapuló államra, társadalomra és nemzetközi közösségre kell áttérni, mert ha ez nem történik meg, ez gondolkodókban, elitekben és tömegekben egyaránt olyan végletes izgalmi állapotokat produkál, melyek felett a hatalomgyakorlás régi módszerei egyszerűen nem tudnak úrrá lenni.